

Az anekdota anekdotikus működése

Mikszáth prózájában

Amennyire Mikszáthnak állandó jelzőjévé vált az anekdotikus írásmód és az élőbeszédszerűség, úgy az anekdota fogalmához is hozzátapadni látszik a fantomlét, a definiálhatatlanság mítosza. Honnan ered ez a mítosz és mivégre a lemondás, amikor a megoldást valamennyi olyan tanulmány tartalmazza, igaz, nem külön-külön, hanem együttesen, amely valaha is megkísérelte a problémával való szembenézést?

A javaslat, melyet a jelenség körülírására Alexa Károly, Dobos István, Fábri Anna, Hajdu Péter és részben Tahin Szabolcs egyaránt megtett, a perspektívák differenciálására vonatkozik. Alexa Károly tanulmánya elején fontosnak tartja az anekdotának mint populáris vagy művészi formának az elhatárolását az anekdota létmódjától, közösségi, társas életi kommunikációs formájától.¹ Dobos István a megközelítés korlátainak vázolásával indítja az anekdotikus novellahagyományról szóló fejezeteit, majd az élőszóbeli közlésforma és az ezt integráló műfajok szétválasztására építi fel gondolatmenetét.² Hasonló kettősséggel találkozunk Hajdu Péternél, aki az anekdota ún. szellemét és formáját különíti el.³

A kérdés az, hogy a kettős felosztások továbbosztásával, leágaztatásával nyerhető-e újabb szempontok a mikszáthi próza jellemzéséhez, anekdotikusságának és élőbeszédszerűségének megértéséhez.

¹ Alexa Károly: *Anekdota, magyar anekdota.* = Mezei József szerk.: *Tanulmányok a XIX. század második feléről.* Budapest, 1983. ELTE, BTK, XIX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék kiadása, 9. 16.

² Dobos István: *Alaktan és értelmezéstörténet.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995. 41-68.

³ Hajdu Péter: *Az anekdota fogalmáról.* = Szegedy-Maszák Mihály-Hajdu Péter szerk.: *Romantika: világkép, művészet, irodalom.* Osiris, Budapest, 2001. 66-81.

AZ ANEKDOTA MINT ALAKZAT

Formai, strukturális vonásait tekintve – lexikoni szócikkek alapján – az anekdota azon elbeszélő kisformák, műfajok közé tartozik, melyek poénal végződnek. A meghatározás rögzült elbeszélésszerkezetet jelent, azonnal felismerhető és mindig ugyanúgy ismétlődő sémát, mely séma így lényegében a műfajiság hordozójává lép elő. E tekintetben az anekdota a középkori kontrafraktúra jelenségéhez hasonlít, melynek során közismert, többnyire egyházi dallamokat kölcsönöztek a Minnesängerek újonnan készült dalszövegeikhez. Az anekdota értelmezhető tehát tartalomtól független sablonként, „dallamként”, melybe történetek illeszkednek bele, vagy fordítva, melyet egy-egy furcsa, szokatlan, komikus (de akár „közömbös”) eseményben az anekdotikus látásmód mintegy megtalálni látszik. Az esemény értelmezésének logikája és a szerkezeti mátrix az anekdota esetében tökéletesen fedi egymást: egyénített látásmód vagy szerkezeti variáció nem érvényesülhet bennük, vagy ha igen, akkor az nem anekdotát fog létrehozni. Az anekdota szerzőjeként, életrehívójaként e tekintetben magát a szerkezeti és értelmezési sablont kell tartanunk, még akkor is, ha irodalmi műként keletkezik, és szerzői név szerepel a szöveg felett.

Felmerül a kérdés, hogy milyen is az anekdotikus logika, milyen módon jön létre az úgynevezett „poén”. Megegyezik a műfaj teoretikusainak véleménye arról, hogy az anekdota csattanója szembeállításból ered. Értékszempontok, nézőpontok, jelentések kerülnek átellenbe egymással, s ebből ered a poén lélektani hatása. Az ütköztetés azonban többféle retorikai eszköz, alakzat segítségével történhet. Csattanót hozhat létre ellentétezés, hasonlat, metaforikus-metonymikus azonosítás, asszociációs vagy nyelvi játék, olykor többszörösen módosuló és rétegződő szemantikai összefüggés-teremtés. Amikor „Saxoniai Móric” és „Pompadour márquisné” Párizsban a hársfák alatt sétálnak, s egy szemlélő a következő módon kommentálja ezt: „Né, a király kardja és hüvelye”, a kommentárban egyszerre van jelen, többször is váltva egymást metonymikus, metaforikus és ironikus mozzanat. Másutt, amikor a nagyon idős Fontenelle meglátogat egy előkelő asszonyt, aki hálóköntösben fogadja azon szavakkal, hogy a kedvéért még fel is kel, s Fontenelle megjegyzi, hogy mások kedvéért bezeg le is fekszik, ugyancsak metaforikus-metonymikus áttétellel találkozunk, de retorikailag ellentétbe szerkesztve.

A poén retorikai és stilisztikai elemei tehát változatosak lehetnek, s az összefüggések, figuratív jelentések feltárása szellemi teljesítményt, olykor konkrét ismeretet követel. A formai, logikai és szerkezeti konvenciók azonban *mindig* a rejtett jelentés létét garantálják, és erős felhívással értelemkereső tevékenységre ösztönzik az anekdota értelmezőjét. Fontos megfigyelni azt is, hogy két vagy több jelentés nem oltja ki egymást: vala-

mennyi játékban marad, hasonló módon, ahogyan Hajdu Péter elemzi a *Galamb a kalitkában* című Mikszáth-novellát.⁴ A jelentést tulajdonító személy kommentárja a „semleges” jelenet jelentéseit aktiválja azáltal, hogy mellé szólít egy másik jelenetet vagy jelentést. A fenti példák esetében a sétálgató pár mögé odavetíti a király alakját, pontosabban a király magánéletének egyik félig-meddig közismert részét, vagy éppen a belső udvari szóbeszédnek egy olyan elemét, melynek semmi köze a királyhoz.

Az sem ismeretlen jelenség, hogy egy-egy jelenethez kapcsolódva egyszerre több anekdota születik. Ha az anekdotasorozatot létrehozó tevékenység egyetlen (szóbeli vagy írott) szövegtérben történik, az anekdotikus szituáció kiemelése kétszeres lesz: egyszer az anekdotán belüli térben, a belső jelentéspotenciálok mozgósításával, másodsor pedig az anekdoták egymás mellé helyezésével. A kontextuális jelentést ebben az esetben valóban az „előadás hozza létre”, s ebben Hajdu Péternek igazat kell adnunk.⁵

Az anekdota *anekdotikus* értelmezését Mikszáth ikonikusan írja le a *Galamb a kalitkában* című novellájában, amikor a mellérendelésben látja meg az eljárás lényegét: „Ebből is láthatják a tisztelt olvasók, hogy igen furcsa dologba fogtam bele, mely hasonlítani fog azokhoz a ravasz képekhez, aminők sok helyütt láthatók a magyar házakban. Ha szembe nézik őket, akkor Garibaldit ábrázolják, ha oldalt, akkor Pius pápát. Két kép van egy képen.” Kontextuálisan értelmezve a holografikus képet, nem is kettős, hanem háromszoros gesztus hozza azt létre. A Garibaldi-pápa-páros megalkotója összeilleszt egy anekdotikusan értelmezhető együttest, ezt valaki a falra függeszti, végül a mű szemlélője követi a kép felhívását, amennyiben valóban megteszi a mozdulatot az egyik jelentéstől a másikig, hogy a kép túoldalán felfedezze a másik portrét, majd észleli a harmadik jelentést, a kifüggesztés tényét magát is. Így formálódik meg az a tér, amelyben az értelmező tevékenység előbb egyirányúan, szakaszokban, majd változatos kombinációkban az irányok sokaságát járhatja be.

Megkockáztatható-e a feltevés, hogy az anekdota, struktúráját tekintve nem más, mint jelentésképzés szintjén a *mellérendelés*, értelmezés szintjén pedig az áthajlás, a *nézőpont-dinamizálás* univerzális retorikai alakzata? Ellene hozható fel egy ilyen meghatározásnak, hogy a leírás bármely, poénra végződő kisepikai formára ráillene. Mellette szól ugyanakkor, hogy az anekdota fogalma alá valósággal be is sorolnak mindenféle

⁴ Hajdu Péter: *Történetek metaforikus interakciója. Mikszáth Kálmán: Galamb a kalitkában. = Romantika: világgép, művészet, irodalom.* Szerk. Szegedy-Maszák Mihály-Hajdu Péter. Osiris, Budapest, 2001. 219-241.

⁵ Hajdu Péter: *Az anekdota fogalmáról. = Romantika: világgép, művészet, irodalom.* Szerk. Szegedy-Maszák Mihály-Hajdu Péter. Osiris, Budapest, 2001. 66-81. Itt: 68.

kisepikai formát. Legfeltűnőbb az anekdota-adoma összemosása, noha a lexikonok általában külön definiálják őket, de az elméleti, műfajttörténeti fejezetek és anekdotagyűjtemények igen ritkán tesznek világos különbséget anekdota, adoma, trufa, tanmese, olykor állatmese, sőt vicc között, mert valamennyiben ugyanazt a mechanizmust látják működni. Érvként szolgálhat a feltevés mellett, hogy Mikszáth prózájában sem csupán a műfaji értelemben vett anekdota jelenlétére utal az „anekdotikus írásmód” jelző, hanem általában szerkesztésmódot, narratív eljárásokat, történetiségét értenek alatta kortárs és későbbi elemzők egyaránt.

Mit nyerünk, ha – Paul de Man javaslatára⁶ – a szintaktikai paradigmán túl a figuratív jelentést próbáljuk felfedezni Mikszáth anekdotizmusában, és mit nyerünk, ha tartalomtól elvonatkoztatva alakzatként kezeljük az anekdotát?

A mellérendelés mint jelentés- és szövegszervező stratégia rég ismert alapeljárása a mikszáthi prózának. Az *Új Zrínyiászban* két korszak egymás mellé helyezése, az *Akli Miklósban* Ferencnek és udvari bolondjának az egymáshoz rendelése, *A fekete városban* két törvénykönyv szembeállítás-a a történet alapja, de bármely más szövegben fellelhető e szerkezet. A makrostruktúrától a mikroszintekig hasonló módon szerveződik a szöveg, ami mégsem a kettősségek sorozatát jelenti, mert minden egyes kistörténet külön-külön is rendelkezik belső jelentéssel, s így azok a maguk szemantikai sokrétűségével kerülnek be egy nagyobb anekdotikus alakzatba. A történetek illesztése asszociációs játékkal, az ismétlések különféle változataival történik, s így a szöveg az élőbeszéd folyamszerű hatását kelti, mint az *Akli Miklós* ambiguitásra épülő geminatív indításában, ahol a *bolond-okos* ironikus ellentét a második bekezdésben variációs ismétléssel *bolond-bolondság* változatban jelenik meg, formailag azonosságot, szemantikailag azonban a fentivel párhuzamos ellentétet létesítve:

Mária Terézia udvari személyzete közt még ott szerepel koncipisták, kontrollorok, szekretáriusok, kancellisták közt az udvari **bolond**, de II. József törülte ezt az állást, s azóta csak **okos** emberek voltak az udvarnál.

A kalapos király halála után mindenféle erőlködések indultak meg visszaállítani az udvari **bolond** stallumot, akképpen **okoskodván** az udvari hatalmak, hogy egy uralkodót okvetlenül megillet egy **bolond**, aki kedélyességre hangolja. Lám, Józsefnek nem volt **bolondja**, hát maga csinálta a **bolondságokat**. [Kiem. tőlem, H. F. K.]

---

⁶ Paul de Man: *Szemiotológia és retorika. = Az olvasás allegóriái*. Ford. Fogarasi György. Ictus Kiadó és JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1999

AZ ANEKDOTA MINT NARRATÍV SZERKEZET

„Talán egyetértésre tarthat számot az az állítás az anekdota formáját illetően, hogy az anekdota – történet” – írja Hajdu Péter idézett tanulmányában.⁷ Valóban, az anekdota anekdotikus, holografikus jellege nyilvánul meg abban, hogy nemcsak szemantikai mátrixként, retorikai alakzatként működik, hanem poétikai szempontból elbeszélő kisműfajként is, s így narratológiai fogalmakkal is leírható. Ezen belül a szerzőre vonatkozó megállapítások képezik az egyik legizgalmasabb kérdéskört. Egyezményes az állítás, hogy az anekdota eredendő állapotában szóbeli műfaj, s írásos változata másodlagos. Orális létmódját tekintve így fel sem merülnek a szerzőséggel kapcsolatos szempontok, holott az irodalomtörténet név szerint is ismer anekdotaszerzőket.

A „szerzőnélküliség” azonban kétségtelenül attribútumává vált a műfajnak. Magyarázható ez eredetével, sőt magával a névvel, ha arra gondolunk, hogy a görög kifejezés „kiadatlan”, „meg nem jelent” történetekre vonatkozik; elfogadható a folklórszerűségeire való hivatkozás is, de van két olyan értelmezési lehetőség, amely arra vonatkozik, hogy a műfaj *eredendően szerzőellenes*. Szerzőellenes oly módon, ahogyan a fentiekben a struktúrát, az alakzatszerűséget emeltük ki az anekdota létrehozójaként, de oly módon is, hogy – legalábbis a szűkebb értelemben vett anekdota esetében, melynek történeti szereplői vannak – a szereplők neve dominál a szerzői név felett. Egy Goethe-, II. József- vagy XIV. Lajos-anekdotában a szereplői név mindig erősebb lesz, mint az esetleges szerző neve, s a szerző ilyen esetben csupán közreadóként, áthagyományozóként jelenik meg. Ókori példaként említhető Ammianus Marcellinus, akinek Justinianus császárról szóló anekdotáit, noha azok történeti igényű, auktoriális munkába épülnek be, az ő neve nélkül viszi tovább a hagyomány.⁸

Ha az anekdotákat felépítésük szerint úgy csoportosítjuk, hogy megkülönböztetjük azokat a történeteket, melyekben a poén a szereplők cselekedetéből jön létre és azokat, amelyekben a csattanó egy statikus látvány kommentálásából ered (mint fentebb Pompadour asszony sétájának minősítéséből), akkor ismét újabb módon kell a szerzőség kérdését átgondolnunk.

A *cselekményes anekdotában* olyan szereplőkkel találkozunk, akikkel, vagy akik által az adott esemény megtörténik. Andrád Sámuel 18. századi gyűjteménye idéz egy történetet a *Hadi és Más Nevezetes Történetekből*,

⁷ Hajdu Péter: *Az anekdota fogalmáról. = Romantika: világgép, művészet, irodalom*. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály–Hajdu Péter. Osiris, Budapest, 2001. 66–81. Itt: 72.

⁸ Vö.: Frank, Wittchow: *Exemplarisches Erzählen bei Ammianus Marcellinus*. Episode, Exemplum, Anekdote. (Beiträge zur Altertumskunde, Bd. 144.) München–Leipzig, K. G. Saur, 2001

miszerint báró Vukasovits seregei ellopnak, megnyúznak és megesznek egy borjút, de a bőrét a fülével együtt ott hagyják, és ezt a cédulát teszik bele: „Ezt a borjút a farkasok ették meg.”⁹ A kérdés az, hogy a történet szerzői a borjútolvajok-e, hiszen a hírlap igaz történetként tudósít az eseményről; az a tudósító-e, aki a hírlapnak beküldi a történetet, a hírlap szerkesztői-e, akik közlik azt, vagy Andrád Sámuel, aki anekdotaként ismeri fel a tudósítást; az Andrád-féle gyűjteményből válogató Molnár Szabolcs-e a szerző, aki 1988-ban anekdotaként újraközi a történetet, vagy jómagam, aki most itt példaként idézem? A cselekményes anekdotáknál a szerzőnélküliségnek nem arról a válfajáról van szó, mint mondjuk egy népdal esetében, ahol a szerzőség többnyire nyomtalanul eltűnik, inkább azt kell tapasztalunk, hogy egyszerre több – megnevezhető vagy anonim szerző mutatható fel körülöttük, és hogy ezek a szerzők főképpen az anekdotává formálásban, az esemény anekdotaként való felismerésében, vagy annak továbbhagyományozásában pillanthatók meg.

A *kommentár-anekdotáknál* hasonló keletkezési folyamatot és szerző-többszöröződést tapasztalunk, azzal a különbséggel, hogy szerzőként feltételezhető itt maga a kommentáló személy is. A kommentátor, ha név szerinti kiléte rejtett marad is, szövegéből, logikájából, asszociációiból, stílusából, ismereteiből, jelentéstulajdonító eljárásából, retorikai eszközeiből mintegy „alakot ölt”, következtetések vonhatók le társadalmi rangjára, intellektuális szintjére, ideológiai állásfoglalására. Visszatulva Pompadour asszonyság példájára, a király kardjára és hüvelyére célzó személynek pontosan tisztában kellett lennie a belső udvari viszonyokkal, sőt magának a sétának is közvetlen szemtanúja kellett hogy legyen. Más történetek esetében a népies, a vármegyei, a hivatalnoki észjárás figyelhető meg, és a retorikai eszközök is ehhez alkalmazkodnak, a legszimplább szójátékoktól kezdve a bonyolult, többszörös áttételekig.

Ismeretelméleti, szemantikai vonatkozásain túl a jelenség akkor kap újabb dimenziót, ha valaki „falra függeszti”, vagyis ha irodalmi szövegben jelennek meg az anekdota lehetséges szerzői és továbbhagyományozói. Mikszáth többféle módon alkalmazza ezt. Ugyanannak a történetnek többféle kommentárját szerkeszti meg vagy idézi be, olykor névtelen, csak hangnem által elkülönített beszélőkkel. Példaként hadd utaljak itt Tahin Szabolcsnak a *Szent Péter esernyőjéről* szóló elemzésére, vagy *A fekete város* indítására, a gyermekcseréről szóló részre, melyet különböző irányból jövő értelmezések kísérnek. Valamennyi értelmezési irány egy-egy újabb anekdotát hoz létre ugyanazon eseményhez kapcsolódva. Tahin Szabolcsnak igaza van, amikor többes számban beszél a szövegek narráto-

⁹ Andrád Sámuel: *Elmés és mulatságos rövid anekdoták*. Válogatta, a bevezetést írta és a jegyzeteket összeállította Molnár Szabolcs. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1988. 77.

rairól, azzal a módosítással, hogy az általa felsorolt riporter, újságírói, krónikás, történetíró és egyéb megszólalók nemcsak felvett szerepei a narrátoroknak, hanem megidézett perspektívái az esemény értelmezhetőségének.¹⁰ A mikszáthi szövegekben mindig egyszerre többfelől beszélnek és értelmeznek, így teljesítve az anekdotikus struktúra alapfeltételét, a nézőpontok folyamatos mozgásban tartását, egyben a mű egészének anekdotikusságát.

Másik eljárása Mikszáthnak, amikor mintegy visszabontja az anekdotát, annak eredetét és keletkezési folyamatát kíséri végig jelenetté, olykor fejezetté terjesztve. A *Két választás Magyarországon* indítása, az az epizód, ahol az orvostanhallgató Katángthy Menyhért életre beszéli a boncolásra bevitt halottat, egy anekdota előtti állapot rekonstruálása, *visszatörténetesítése* által jön létre, ugyanakkor az anekdota keletkezési szakaszainak leírásává is válik. Az első kommentáló, aki a történet végkifejletére poénszerűen reflektál, Csepenka doktor, aki „szónoki sikernek” minősíti a tetszhalott feléledését; az eset ezután bekerül a lapokba, az öreg Katángthy zsebében hordja az újságokat, s mindenkinek megmutatja; az eseményhez társul menet közben Krisztus Urunk halottfeltámasztó története, Cicero és Kossuth neve, végül a hallgatótársak által Katángthynak adományozott állandó jelző, a „nagy oratori talentum”. Virtuálisan számtalanszor elhangzik a történet, újabb és újabb pártörténeteket, perspektívákat, asszociációkat léptetve be a játékba, s bár a beidézett értelmezések szerkezetileg sorozatot alkotnak, Katángthy alakját mégis sikerül dimenzionálniuk, regényhőssé formálniuk.

Az *anekdotikus jellemzés* Dobos István koncepciója, de a műfaj értelmezőinek egyezményes álláspontja szerint is „meglehetősen szegényes”, s bennük leginkább „csökkentett hatáskörű, egyetlen gesztussal megkülönböztetett »cselekvő alanyok« szerepelnek”.¹¹ Az anekdota önmagában valóban külső látásmódot érvényesít, és messze áll a vallomásosság, lélektaniaság bonyolultabb eszközeitől. Egyes szám első személyű anekdotát viszonylag kevesebbet ismerünk, mert a műfaj, természete szerint inkább szemlélő és elbeszélő harmadik személy által működik (az egyes szám első személyű *önreflexív* anekdota az itt vázoltaktól több ponton eltérő, illetve tovább lépő megközelítést igényel, ezért erre most nem térek ki). Vannak műfajok, melyek az anekdotikus jellemzésnek éppen az ún. szegényességét hasznosítják. Ammianus Marcellinusnál például az anekdotikus ábrázolásmód a menekülést jelenti, hogy ne kelljen Justinianusról beszélnie, s az anekdotáknak köszönhetően anélkül tud ideális uralkodóportrét készíteni, hogy elemző, történeti szemmel kellene őt szemlélnie.

¹⁰ Vö. Tahin Szabolcs: „Élőbeszédyszerűség” Mikszáth prózájában. Tiszatáj, 2003/11.

¹¹ Dobos István: *Alaktan és értelmezéstörténet*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995. 48.

Másutt, s ezt éppen Katángy Menyhért példája igazolja, kellő számú redukcióból akár komplexitás is teremthető. A Katángy jellemzésére elmondott történet mögé, az anekdota keletkezéstörténetének és ismétléseinek leírásával a jellem egésze egy bonyolult viszonyrendszerbe ágyazódik be. Az anekdota által közvetített redukált jellemzést, miszerint Katángy jó szónok, de rossz orvos, az anekdota újramondói más-más módon értékelik, a velük való párbeszédben és reagálásokban pedig az ifjú Katángy önismerete, önszemlélete is teret kap, gondolok itt arra a jelenetre, amikor megvallja egykori tanulóársának, Deménynek, hogy az orvosi praxissal járó szakmai ismereteket ő bizony nélkülözi, vagy amikor Király Jánosnak némi öniróniával ismeri be, hogy máshoz sem ért, mint a szónoklathoz.

Azonban Mikszáth nemcsak ezzel a technikával alkalmazza az anekdotikus jellemzést, hanem oly módon is, hogy, mint Ammianus Marcellinus, erre építi fel a szövegét. Egy anekdotikusan jellemzett, redukált szereplő esetében ilyenkor nem maga a szereplő lesz érdekes, hanem a hozzá való viszonyulás módozatai. *A Noszty fiú esete Tóth Marival* vagy az *Akli Miklós császári és királyi mulattató története* valójában *környezetregény*, amennyiben az úgynevezett főhősök valóban egy-két jellemvonással foglalnak helyet a regénycselekményben, alakjuk, jellemük mindvégig szegényes és változatlan marad, de körülöttük bonyolult kapcsolatháló jön létre, hozzájuk képest helyezkedik, tervez és cselekszik a regénytérben az összes többi szereplő.

A narrativitás kérdésköréhez tartoznak végül a *szövegszerkezetre* vonatkozó sztereotípiák, melyek szerint az anekdotikusan épülő mű laza szerkezetű, szünetező technikájú, töredezett próza. Én pedig a fentebbiekből következően azt állítom, az anekdotikus mű, legalábbis Mikszáth esetében a strukturális töredezettség mögött, vagy éppen annak köszönhetően szemantikailag igen sűrű szövésű. Az sem biztos azonban, hogy strukturális töredezettségről kellene beszélnünk a Mikszáth-prózával kapcsolatban. Az anekdota mint alakzat és műfaj belső jelentéstani sokrétűségével, többirányú kapcsolódási potenciáljával, a részleges érintkezés („részhalmaz”) elve alapján tudja összefogni a köréje szerveződő

újabb és újabb anekdotákat, oly módon, hogy retorikai eszközökkel a cselekmény előrehaladását is biztosítani tudja. A mikszáthi próza horizontális és vertikális irányokban egyaránt építkezik, sőt, amikor látszólag horizontálisan terjed, lényegében akkor is képes történet továbbvitelét előkészíteni. Mikszáthnak gyakori regényindítása például az *anekdotahalmazó* eljárás (hivatkozható ismét az *Akli Miklós*, a *Két választás* vagy *A Noszty fiú*), melynek során több, egymáshoz láthatóan vagy rejtetten illeszkedő történetet mond el, bizonytalanságot keltve arra nézve, hogy milyen irányban fog továbblépni, hogy azután a legkevésbé várt motívummal folytassa a történetet. Az anekdoták által előrevetített erősebb témakör pedig csak jóval később tér vissza és veszi át a cselekmény irányítását. Katángy Menyhért a regénykezdet ellenére, melyben szónoki tehetsége hangsúlyozódik, fürdőorvosi pályán próbálkozik, s amikor úgy tűnik, funkciótlaná válik a kezdeti anekdota, akkor következik be a sorsforduló, és lesz belőle – orvosi pályájának köszönhetően – képviselő.

Ugyancsak erős kohéziót teremt a szövegben az *anekdotikus aszimmetria* ismeretelméleti színezetű problémája. Arra a latensen vagy explicit módon mindig felvetődő kérdésre gondolok itt, hogy a nézőpont változásával vajon ugyanaz a történet, esemény, jelentés látható-e, az új nézőpontból feltáruló látvány azonos-e az előzővel. Visszatérve a holografikus kép példájához, azonos-e az az állítás, miszerint *Garibaldi a pápa mellett* látható azzal a kijelentéssel, hogy *a pápa Garibaldi mellett* látható? Az inverzió szimplának tűnő, de az ismeretelméleti kérdésből regényszervező erővé előlépő játékát az *Akli Miklósban* Mikszáth ismét ikonikusan fogalmazza meg a Ferenc királyt mentő, Stadion gróffal lejárásodó jelenetben:

„Egyszer valami cercle alkalmával azt kérdezte a császár Grassalkovich hercegtől:

- Milyen messze van Gödöllő Pesttől?

- Két órajárás jó lovakon - felelte a herceg.

- És Pest Gödöllőtől? - folytatta a császár szórakozottan.

A cerclenél levő urak elmosolyodtak, de különösen Stadion gróf vágott gúnyolódó arcot, csak Grassalkovich herceg tartotta meg hódolatból lojális komolyságát.

- Ugyanannyi, fölség.

A császár elpirult, az udvari bolond közbeszólt, Stadionhoz intézve a szót:

- Milyen messze van húsvétól pünkösöd, kegyelmes uram?

- Úgy gondolom, lehet vagy ötven nap.

- És pünkösdtől húsvét milyen messze van?

Stadion és a császár elnevelték magukat - mert pünkösdtől húsvét már nem ugyanannyi.”

Az eltérő nézőpontokból eredő eltérő méretek konfliktusteremtő háttással rendelkeznek. A konfliktus ereje pedig más-más elbeszéléstípusban nyilvánul meg akkor, ha csak kevéssé térnek el az arányok, és akkor, ha igen erősen. Mikszáth szélsőséges eseteket is kipróbál *A fekete városban* például, ahol az egyik oldalon, Lőcsén, túldimenzionálódik, a másik oldalon, Görgey felől pedig összébb zsugorodik az esemény jelentősége. Szélsőséges eset az Akli Miklós története is, amely annak példája, mi következik, ha az egyik oldalon teljességgel hiányzik a nézőpont-többszörözés képessége. A bécsi udvar minden szereplőjéből hiányzik az anekdotikus látásmód, *kétdimenziós látású egydimenziós emberekként* jelennek meg, s az ő ítéletük alapján azonosul az anekdotikus perspektívaátváltogatás a bolondsággal. A regény alapkonfliktusa onnan ered tehát, hogy a bécsi udvari személyek logikája nem működik „visszafelé” is, mint ahogyan Akli latin nyelvű Napóleon-versét is csak egy irányban, előre felé tudják olvasni.

A kései Mikszáthot Németh G. Béla a súlytalanodás, kiüresedés, szűkös eszmélkedés, hanyatlás jegyében írja le, tegyük hozzá azonban, hogy tanulmányában a novellaszerző, s nem a regényíró Mikszáthról beszél.¹² *A Noszty fiú, a Különös házasság* vagy *A fekete város* közmegegyezés szerint sem sorolható e karakterjegyek alá. Ezekkel kapcsolatban egy másik terminus él makacsul az irodalomban, jórészt magának Mikszáthnak köszönhetően, aki *A Noszty fiú Utóhangjában* a színiirodalom és a regény műfaji sztereotípiáinak kiürüléséről, működésképtelenségéről beszél, megújításukat pedig a hírlapírói riport, illetve az élet mintái alapján gondolja lehetségesnek. Mielőtt azonban elfogadnánk az *Utóhangot* a mikszáthi próza ún. realista fordulatú értelmezéseként, érdemes a szöveg érvrendszerét felidézni, amely a műfaji elvárás rögzüléséről, anekdotikus dimenzionálásának ellehetetlenüléséről szól. Az *anekdotikus műfajfelfogás* mikszáthi értelemben *műfajellenes*, amennyiben éppen az elvárásokkal, normákkal szembemenő aszimmetrikusságot, nézőpont-dinamizálást, vagy az ezáltal létrejövő elbeszélésszerkezetet érvényesíti. A regényben,

¹² Németh G. Béla: *Az eszmélkedő, kései Mikszáth. Novellaművészetének korszakilitetékessége.* = *Uő: Hosszmetsetek és keresztmetsetek.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987. 127-142. Itt 142.

írja Mikszáth, „még most is sok a mesterkéltség, s a cselekmény szimmetrikus fölépítésében, az összefutó szálak elrendezésében a csináltság erősen érződik”. A megújított regénymodellt ezután explicit módon is, anekdotikus perspektívaátalakításként írja le: „Úgy képzelem a dolgot, mint rendszerint szokott történni a társaságokban, hogy szó van valamiről, mire egyik is, másik is előhoz egy esetet vagy egy példát, mely bizonyít vagy megvilágít.”

A *Nosztty fiú* zárata, mely az *Utóhang* szerint az „élet”, illetve a „riport” mintáját követi, lényegében nem más, mint az alakzatként felfogott anekdota regényszerkezeti szintre emelése. A regény így annyiban „realista” vagy „életszerű”, amennyiben Mikszáth magát az „életet” is anekdotikus szerkezetüként értelmezi, míg a kötelezően, elvárászerűen alkalmazott művészi realizmus a maga előírt perspektívájával „élet-” és művészetellenesnek tűnik fel. Az anekdotikus logika azonban ezzel sem ér véget az *Utóhangban*. A műfaji elmélkedés holografikussága a kételyben mutatkozik meg, hogy Mikszáth maga sem biztos abban, valóban érinti-e az újítás a regényszerkezetet, a műfajt magát is, vagy csupán tartalmilag, a cselekményértelmezésben, elrendezésében érvényesül-e. A szokásostól, a várokozástól eltérő regényzárlat eredményez-e új regénytípust is egyben, vagy csak „a patkó kerül fel fordítva a pegazusra”? A történet folytatására tett ígéret a válaszádtól való menekvés anekdotikus megoldásként olvasandó.

AZ ANEKDOTA LÉTMÓDJA: ORALITÁS ÉS ÍRÁSBELISÉG

Létmódját tekintve az anekdota orális vagy írott közegben jelenik meg, és nincs olyan korszak vagy kultúra, amely mindkét módon ne ismerné. Érthetetlen ezért a leszűkítés, amely Mikszáth anekdotizmusát kizárólag a magyar dzsentri társalgási szokásaihoz, nemesi önszemléletéhez, értékrendjéhez vezeti vissza, korlátozva ezáltal a szövegek olyan dimenzióinak differenciáltabb megfigyelését, mint a szóbeliség vagy élőbeszédszerűség. E tekintetben lehet különösen fontosnak tartani Hajdu Péternek és Tahin Szabolcsnak a kérdéskörből való kilépésre, vagy annak megkerülésére tett javaslatait. Az anekdotikusság és szóbeliség összefüggésének újragondolása ugyanis nem történhet meg a különböző aspektusok elkülönítése nélkül. Az anekdotát többféle módon lehet szóbeli műfajként definiálni: a narratológia, pontosabban a kommunikációelmélet felől beszélt nyelvi formaként kell felfognunk azzal a dialogicitással együtt, ahogyan Hajdu Péter Franz Rosenzweig elbeszéléstipológiája alapján az anekdotát párbeszédből épülő szövegnek vagy párbeszédben realizálódó jelentéspotenciálnak állítja.

Irodalmi szövegben az anekdota szóbelisége többféle módon érvényesülhet: a) a szóbeli anekdotázás, anekdotikus társalgás tematizálásával,

b) narratológiai szinten társalgási beszédhelyzet teremtésével, c) intarziával, „külső” anekdotikus történet beépítésével szerzői, narrátori vagy szereplői beszédben. Az első két változat az ún. élőbeszédszerűség kérdéskörére irányítja a figyelmet, míg a harmadik mód, az intarziás technika a mikszáthi prózának egy szintén kevésbé vizsgált – gondolatmenetünk szempontjából különösen fontos jegyére, az intertextualitás rendhagyó alkalmazására mutat rá. A Mikszáth-művek referenciális vonatkozásai mindig is az irodalomtörténeti érdeklődés középpontjában álltak, azonban szövegközi kapcsolatainak típusairól igen kevés ismerettel rendelkezünk. A szövegkapcsolatok vizsgálatának feltétele azonban az, hogy Hajdu Péterrel ellentétben ne zárjuk ki az anekdota preegzisztenciáját, már abból a fenti koncepcióból eredően sem, hogy az anekdota kisprózai elbeszélés-ként is értelmezhető, írásban, szóban egyaránt.

A mikszáthi próza hangsúlyosan intertextuális jellegű, a narrátor is, a szereplők is gyakran utalnak háttérszövegekre, forrásokra. A hivatkozott szövegek azonban csak ritkán írott források, többnyire orális eredetűek, vagy annak látszanak, és többnyire úgy jelennek meg, *mintha nem lenne preegzisztenciájuk*, mintha helyben, a regényvilág fikciójában, dialógus közben jönnének létre. Még akkor is, amikor pontos adatokkal lehetne szolgálni egy-egy eseményt illetően, az elbeszélő szándékolt tévedéssel rejtje el az írott forrás vagy a történeti tudás lehetőségét, és a pontatlanul emlékező szóbeli hagyományra látszik támaszkodni. Az *Akli Miklós* kezdetén például a történeti eseményektől eltérő időkezeléssel távolítja el az elbeszélést a történeti regényként, krónikaként való olvasás, egyben az írott intertextuális kapcsolatok felfedésének lehetőségétől, amikor elmosa azt a tényt, hogy II. József halála és Ferenc császár megkoronázása között mindössze két év telt el:

„A kalapos király halála után mindenféle erőlködések indultak meg visszaállítani az udvari bolond stallumot, akképpen okoskodván az udvari hatalmak, hogy egy uralkodót okvetlenül megillet egy bolond, aki kedélyességre hangolja. Lám, Józsefnek nem volt bolondja, hát maga csinálta a bolondságokat. *Évtizedekig* hasztalan kerestek egy megfelelő bolondot szanaszét az udvaroknál.” [Kiem. tőlem, H. F. K.]

A szóbeli előadást szimuláló élőbeszédszerűség, a narrátoroknak az olvasóval való kommunikációja ugyancsak a befelé forduló elbeszélés belső terére és kapcsolathálózatára irányítja a figyelmet. Tahir Szabolcs mindközben az elbeszélő regényírói identitásának olykor hangsúlyos kiemelésére is felfigyel, azonban bizonyos esetekben ez az eljárás szintén az olvasónak a szövegtérbe való bevonását és a külső kapcsolatok keresésétől való eltérítését szolgálja. A *belterjesség*, melynek következtében a Mikszáth-

szövegek belső térben konstruálják meg saját intertextuális hálójukat és regényvilágon belül hozzák létre nemcsak a hivatkozó, hanem a hivatkozott szövegeket is (gondoljunk *A fekete város* hamis krónikáira), mégsem jelenti, hogy a műveknek ne lennének külső szövegközi kapcsolataik. Fontosak lennének értelmezés szempontjából a konkrét hivatkozások is, még fontosabbnak tartom azonban a műfaji hagyományhoz való viszony feltérképezését, s nemcsak Jókaiig visszamenőleg, hanem annál korábbra is. A magyar irodalom évszázadok óta ismeri a Mikszáth-féle elbeszélés narratológiai eljárásait, azonban az az érzésem, és ez egyelőre csak hipotézis, hogy a 18–19. század fordulójának kéziratos gyűjteményei, népszerű epikus művei, anekdotagyűjteményei, folyóiratbeli kishírei körül lenne a legtöbb keresnivalónk.

AZ ANEKDOTA FUNKCIONÁLIS ÉRTELMEZÉSE

Az anekdota történetét és alkalmazását tekintve megtalálható történeti életrajzokban a jellemzés vagy a jellemzés elkerülésének eszközeként, prédikációkban az erkölcsi tanítás megvilágításaként, a 18. században a művelt és szellemes szalontársalgás követelményeként, de ott van a folyóiratokban és a népi hagyományban is sajátos nyelvezettel és poénszerkezettel. Eltérő környezetben eltérő szándék, felfogás, értékelés, sőt etikett szabályozta a használatát. Kizárólag a magyar nemesség társalgási szokásaihoz kötni hozzá azt jelentené, hogy nem veszünk tudomást a műfaj évezredes történetéről.

A Mikszáth-recepció kapcsán mégsem mondhatunk le annak a kérdésnek a körbejárásáról, hogy miért kapcsolódott hozzá a magyar nemességhez, ezen belül is a dzsentrihez ilyen szorosan az anekdota és az anekdotázás fogalma. Minden bíráló ellenére van igazsága azoknak a nézeteknek (Bori Imre, Kelemen Péter, Fábri Anna, Dobos István), melyek az anekdotát a magyar nemesség „önigazoló” műfajának tekintik, noha nem annyira ideológiai, mint történeti perspektívából inkább úgy fogalmazzunk, a nemesség identitásának fontos eleme, hogy *történetek keletkezzenek* róla, s hogy e történetek azután a társalgás részévé váljanak. Másik eleme a nemesi identitásnak a *történetmondás*, mert az a név szerint említett anekdotahőssel való társadalmi és társasági kapcsolat bizonyítékává válik. Amikor Fáy András emlékirataiban a megyei élet alakjait jellemzi, a nem nemesi származású Adonyi Mihályról például azt írja, vagyonának és polgári műveltségének köszönhetően idővel belesimult a megyei, sőt országos előkelőségek társaságába, azonban származása két esetben mindig kiütöközött: ha lovagolni, vagy ha társalogni kellett. Neki ugyanis nem voltak *hozott* történetei, és róla sem hagyományozódtak anekdoták.¹³ A történet-

¹³ Fáy András: *Némely Pest megyei tisztviselők*. = Hász-Fehér Katalin: *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében*. Debrecen, 2000. 315–319.

mondás az ismeretség és ismertség reprezentációja volt, névjegy és státusjegy, sőt olykor hírforrás is egyben. Fogalmazhatunk úgy, más csoportokhoz, közösségekhez hasonlóan a magyar nemesség is saját, vagy sajátos előírásokkal rendelkezett a tekintetben, hogy kiből válhat anekdotahős, az anekdotikus történeteknek milyen hierarchiája állítható fel, de a tekintetben is, hogy az anekdotázásra hol, hogyan, mikor kerülhet sor. Nem állítható, hogy ezek az előírások ne változtak volna az évszázadok során, de írásos forrásokból a 19. század első felében érvényes szokásrend, sőt az ezzel kapcsolatos etika jól tanulmányozható.

Amikor a Mikszáth-szövegekben az anekdotizálás *témaként* vagy *beszédmódként* jelenik meg, az gyakran nemcsak jelentésbővülést (perspektívaszorosozódást), hanem jelentésvesztéséget (perspektíva hiányt) is közvetít, s így az anekdota tematikus szinten is megőrzi holografikus jellegét. Regényeiben, de különösen cikkeiben az anekdotázó hagyomány gyakran jelenik meg negatív előjellel. A *Ki füllent nagyobbat?* című karcolatban, vagy a *Tisztelt Házból* néhány darabjában például Mikszáth úgy fogalmaz, hogy az országházban a politikai szónoklat az anekdota miatt készül, s a kormányzás lényegében adomákkal történik. Andrassy Gyuláról azt írja, „néhány anekdota szülte, s néhány anekdota temette el”. A tizsaeszlári per kapcsán ironikusan jegyzi meg, hogy Funtákat az anekdota mentette meg a népszerűtlenségtől, másutt ismét a parlamenti folyosói anekdota szavahihetőségét vonja kétségbe. Jókaiival kapcsolatban ezzel szemben, meglepő módon azt panaszolja, nevét egyetlen anekdota sem ismeri. E rövid idézetsorból is megkockáztatható a következtetés, hogy Mikszáth nagyon pontosan és szigorúan meghúzza a határt, melyen túl a perspektívaáttogató szemantikai, retorikai játék jogosultságát veszíti. Két ilyen terület a törvénykezés és a törvényhozás, mert az igazság és igazságosság nem a nézőpontok sokasítását, hanem éppen ellenkezőleg, megkövetését, kötelezővé és általánossá tételét feltételezi. Emellett Mikszáth a dzsentrí világban az anekdotázás mögül a szokásrendet, az értéktulajdonító képességet, az anekdotát kitermelő *etikus közösséget* látja elveszni. Talán ilyen kontextusban értelmezhető az a mondata, melyet a századvég mindent elárasztó anekdotázó divatja és erre épülő regényírói gyakorlata közepette is leír: „Nem terem több anekdota, mert ezek töve a szeretet.”